

Rol van werk in lokale aanpak van ondermijning Hoe werkt werk?

- EINDRAPPORT -

Auteurs

Marije Kuin
Gianni van den Braak
Luna van Dijk
Bob van Waveren

Met medewerking van

Jan Dirk de Jong

Amsterdam, 9 september 2022
Publicatienr. 21158

© 2022 Regioplan, in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, directie Stelsel en Volksverzekeringen

Het gebruik van cijfers en/of teksten als toelichting of ondersteuning in artikelen, scripties en boeken is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Regioplan. Regioplan aanvaardt geen aansprakelijkheid voor drukfouten en/of andere onvolkomenheden.

Inhoudsopgave

1 Inleiding	1
1.1 Aanleiding onderzoek	1
1.2 Werk en ondermijnende criminaliteit	1
1.3 Doel en vraagstelling	3
1.4 Opzet onderzoek	3
1.5 Leeswijzer	4
2 Het thema werk in de BOTOC-gemeenten	6
2.1 De rol van werk in de aanpakken	6
2.2 Belemmerende en stimulerende factoren	8
3 Het thema werk in andere aanpakken	13
3.1 Gemeentelijke aanpakken, buiten BOTOC	13
3.2 Aanvullende, gemeente-overstijgende ervaringen	15
3.3 Internationale aanpakken	16
4 Conclusies en aanbevelingen	20
Bijlage 1 - Bibliografie werk en ondermijnende criminaliteit	25
Bijlage 2 - Respondenten interviews BOTOC-gemeenten	27
Bijlage 3 - Respondenten andere gemeenten	28
Bijlage 4 - Respondenten verdiepende interviews	29
Bijlage 5 - Samenstelling Begeleidingscommissie	30

Inleiding

1 Inleiding

1.1 Aanleiding onderzoek

Ondermijning door georganiseerde criminaliteit is in de afgelopen jaren een centraal thema in het veiligheidsbeleid van politie, justitie en bestuurlijke partners geworden. Bij het aantreden van kabinet-Rutte III is de aanpak van georganiseerde criminaliteit geïntensiveerd met onder andere de beschikbaarheid van 100 miljoen euro in het anti-ondermijningsfonds en aanvullende wetgeving.¹ Daarnaast maakte het ministerie van Justitie en Veiligheid bekend 82 miljoen per jaar te investeren in wijken waar risico's voor jongeren het grootst zijn om geronseld te worden door drugscriminelen. De komende jaren komt daar nog een bedrag van 61 miljoen euro per jaar bij voor de preventie van jeugdcriminaliteit.² Na de moord op de advocaat Wiersum in oktober 2019 is door het kabinet-Rutte III een *Breed Offensief tegen Georganiseerde Ondermijnende Criminaliteit (BOTOC)* opgezet. Op advies van het Strategisch Beraad Ondermijning is binnen het BOTOC besloten om met een achttal gemeenten samen te werken (met incidentele financiering) aan een geïntegreerde, preventieve aanpak van georganiseerde criminaliteit. De gemeenten hebben plannen gemaakt met deels bestaande en deels nieuwe onderdelen. Voorop staat dat het om een integrale aanpak gaat, waarbij diverse (overheids)organisaties vanuit een gedeelde ambitie samenwerken en daarvoor publiek-private samenwerkingsverbanden vormen. De programma's besteden onder andere aandacht aan het tegengaan van rekrutering en toetredingen van jongeren en jongvolwassenen in de georganiseerde criminaliteit. Inmiddels is structurele financiering beschikbaar voor nieuwe of aanvullende aanpakken van zestien gemeenten.

Met het *Impulsprogramma Voorkomen van Georganiseerde Ondermijnende Criminaliteit SZW* wil het ministerie van SZW ondersteuning bieden aan de initiatieven door de integrale aanpak te versterken met werkgerichte invalshoeken. Het ministerie van SZW constateert dat in de plannen van aanpak van de acht BOTOC-gemeenten tot dusverre echter weinig aandacht is besteed aan de bijdrage die het hebben of krijgen van werk kan leveren aan het voorkomen van instroom van jongeren in de georganiseerde criminaliteit: in sommige projectplannen is werk opgenomen als een onderdeel van maatregelen, maar niet als hoofddoel van de aanpakken. Mogelijk kan de relatief kleine rol van werk in de BOTOC-projectplannen verklaard worden doordat de aanpakken een sterke focus op veiligheid en repressie hebben, dat ze zich richten op jongere leeftijdsgroepen waarvoor werk nog niet aan de orde is, of dat organisaties in het domein werk niet bij de opzet betrokken zijn.

Tegelijkertijd is er empirische literatuur die wijst op de rol van werk bij de kwetsbaarheid voor (ondermijnende) criminaliteit. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) concludeerde vorig jaar bijvoorbeeld dat omstandigheden in kwetsbare wijken invloed kunnen hebben op jongeren. Kwetsbare wijken worden onder meer gekenmerkt door een relatief groot aandeel bewoners zonder werk. De kwetsbare wijken vormen volgens het SCP een voedingsbodem voor crimineel gedrag.³

1.2 Werk en ondermijnende criminaliteit

Met dit onderzoek wordt aangesloten op de literatuur over verschillende vormen van criminaliteitspreventie en over de rol van werk in ondermijnende criminaliteit.

Binnen de wetenschappelijke literatuur wordt onderscheid gemaakt naar verschillende vormen van criminaliteitspreventie, waarin op het thema werk kan worden ingezet. De literatuur noemt drie categorieën van criminaliteitspreventie, te weten primaire, secundaire en tertiaire preventie (Van Dijk & De Waard, 1991). Bondig samengevat zijn primaire preventieve maatregelen gericht op de algehele bevolking of een bevolkingsgroep. Gedacht kan worden aan een voorlichting over de gevolgen van criminaliteit in alle brugklassen van een middelbare school. Secundaire preventie richt zich op risicogroepen of

¹ Rijksoverheid (18 oktober 2019) Nieuwsbericht: Breed offensief tegen georganiseerde ondermijnende criminaliteit. Geraadpleegd op 21 december 2021 via <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/10/18/breed-offensief-tegen-georganiseerde-ondermijnende-criminaliteit>.

² Zie Kamerbrief (1 juli 2022) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/07/01/tk-brede-preventieaanpak-georganiseerde-en-ondermijnende-jeugdcriminaliteit>

³ Kullberg, J., Mouktadibillah, R. & De Vried, J. (2021). *Opgroeien in een kwetsbare wijk. Over buurteffecten en persoonlijke ervaringen van jongens en jonge mannen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

risicovolle situaties. Tot slot is er tertiaire preventie. Dit type preventie is bijvoorbeeld gericht op een individu dat al strafbare feiten heeft gepleegd, met als doel de kans op recidive te verkleinen. Een voorbeeld hiervan is reclasseringstoezicht.

Naast deze categorisering van criminaliteitspreventie is literatuur over de rol van werk in de preventieve aanpak van ondermijnende criminaliteit voor dit onderzoek relevant. In de wetenschappelijke literatuur over werk en georganiseerde, ondermijnende criminaliteit zijn drie mechanismen te onderscheiden waarmee het al dan niet hebben van werk kan bijdragen aan het starten met georganiseerde, ondermijnende criminaliteit. Daaruit blijkt dat een baan enerzijds een beschermende factor en anderzijds een risicofactor voor ondermijnende criminaliteit is. Hieronder wordt de literatuur over de drie mechanismen gepresenteerd. In bijlage 1 is de bibliografie per mechanisme opgenomen.

Werk als beschermende factor

Op basis van de literatuur is geen eenduidig antwoord te geven op de vraag of het hebben van een baan bijdraagt aan het voorkomen van deelname aan groeperingen die zich bezighouden met georganiseerde criminaliteit. Enerzijds duidt de literatuur erop dat sterke maatschappelijke bindingen, zoals een stabiele baan of een gezin, kunnen bijdragen aan het voorkomen van betrokkenheid bij criminele organisaties. Andersom kan een zwakkere maatschappelijke binding bijdragen aan een negatieve spiraal: door het ontbreken van (pro-sociale) relaties kan (pro-sociale) verandering in de levensloop onbereikbaar worden, waardoor het risico op ernstige criminaliteit juist toe kan nemen (Van Koppen, Van der Geest & Kleemans, 2017). Voor mensen met een arbeidsbeperking blijkt dat het hebben van een baan de kans op crimineel gedrag in het algemeen verlaagt met 3,5 procentpunt ten opzichte van werkloosheid (Van Eijkel et al., 2020). Anderzijds kan werk de kans op het aansluiten bij een georganiseerde criminele organisatie juist vergroten (Van Koppen, Van der Geest & Kleemans, 2017; Ferwerda et al., 2021; Kleemans & De Poot, 2008; Van Koppen et al., 2020; Van der Geest, Van Koppen & Kleemans, 2020, De Boer, Ferwerda & Kuppens, 2022).

Rekrutering vanwege financiële problemen

Uit de literatuur komt naar voren dat financiële problemen een belangrijke motivatie vormen om de georganiseerde misdaad in te gaan. Personen die de georganiseerde misdaad ingaan hebben relatief vaak schulden en/of financiële problemen of komen uit een gezin waarin dat het geval is (Van Koppen, Van der Geest & Kleemans, 2017, p. 8). Voor hen is de georganiseerde misdaad een manier om snel veel geld te verdienen, waarmee ze toegang krijgen tot een levensstijl die anders waarschijnlijk onbereikbaar was geweest (Calderoni et al., 2022, p. 49). Op deze financiële kwetsbaarheid proberen recruiters uit de georganiseerde misdaad in te spelen door hen te benaderen voor criminele activiteiten tegen een (relatief hoge) vergoeding (Madarie & Kruisbergen, 2020; Calderoni et al., 2020; Van Koppen, Van der Geest & Kleemans, 2017; Calderoni et al., 2019; Savona et al., 2017, De Boer, Ferwerda & Kuppens, 2022).

Rekrutering via werkplekken

Mensen raken betrokken bij georganiseerde criminaliteit via sociale en werkrelaties (Calderoni et al., 2020; Kleemans & Van Koppen, 2020; Madarie & Kruisbergen, 2020; Calderoni et al., 2017; De Boer, Ferwerda & Kuppens, 2022). Sommige professionele situaties bieden mogelijkheden om vertrouwen in iemand anders te krijgen, wat essentieel is voor criminele activiteiten (Madarie & Kruisbergen, 2020, p. 290). Daarnaast kan het soort werk de kans op rekrutering door criminele organisaties vergroten. Dit betreft met name functies die een belangrijke rol kunnen spelen bij de organisatie of uitvoering van criminele activiteiten. Het gaat bijvoorbeeld om banen bij logistieke knooppunten zoals de luchthaven Schiphol of de Rotterdamse haven (Madarie & Kruisbergen, 2020, p. 302). Banen waar de kans op rekrutering het grootst is, zijn banen die zich typeren door autonomie, mobiliteit en frequent sociaal contact (De Boer, Ferwerda & Kuppens, 2022, pp. 34-35; Madarie & Kruisbergen, 2020, pp. 301-302; Kleemans & van Koppen, 2020, pp. 409-410). Personen die op het werk veel autonomie genieten hebben minder direct toezicht tijdens hun werk en kunnen daardoor makkelijker aan georganiseerde misdaadactiviteiten deelnemen. Op een vergelijkbare manier geldt dat hoe mobieler een werknemer is, hoe moeilijker het is om hem of haar rechtstreeks te begeleiden, en dus hoe gemakkelijker het is om deel te nemen aan georganiseerde misdaadactiviteiten. Daarmee vergemakkelijken een hoge mate van autonomie en mobiliteit het verhullen van criminele activiteiten door de schijn te wekken dat deze activiteiten deel uitmaken

van legale activiteiten (Madarie & Kruisbergen, 2020). Een voorbeeld van dergelijke banen zijn maaltijd- of flitsbezorgers.

Uit de hierboven beschreven literatuur maken we op dat het voor deze doelgroep⁴ niet eenduidig is *hoe* werk precies werkt in de preventieve aanpak van ondermijning. Er kan geconcludeerd worden dat werk een beschermende factor kan zijn, mits het thema werk in de aanpak van ondermijnende criminaliteit op de juiste manier wordt ingezet.

1.3 Doel en vraagstelling

Het **doel** van het onderzoek is om in kaart te brengen wat er nodig is om te realiseren dat het thema 'werk'⁵ expliciet(er) en volledig(er) deel uitmaakt van de preventieve aanpak van ondermijning door gemeenten, met aandacht voor de bredere uitvoeringspraktijk en de samenwerking tussen de gemeentelijke afdelingen die zich bezighouden met veiligheid en werk en inkomen.

De **centrale vraag** van het onderzoek is: hoe kunnen gemeenten de samenwerking tussen de domeinen Veiligheid en Werk & Inkomen⁶ vormgeven, zodat werk een essentieel en substantieel onderdeel wordt van de preventieve aanpak van ondermijning?

De **deelvragen** die het onderzoek beantwoordt zijn:

1. Welke factoren belemmeren dat gemeenten inzetten op het thema werk in de preventieve aanpak van ondermijning?
2. Welke factoren stimuleren dat gemeenten inzetten op het thema werk in de preventieve aanpak van ondermijning?
3. Hoe kunnen belemmerende factoren worden weggenomen?
4. Hoe kunnen stimulerende factoren verder worden versterkt?
5. In hoeverre zijn er verschillen tussen gemeenten bij de inzet van werk ter preventie van ondermijning en wat kunnen gemeenten van elkaar leren?
6. Welke concrete aanbevelingen hebben de onderzoekers voor SZW, JenV en andere betrokken actoren (beleid en uitvoering) om het thema werk in de gemeentelijke aanpak te versterken?
7. Welke stappen kunnen gemeenten zelf nemen om het thema werk in hun aanpak te versterken?

1.4 Opzet onderzoek

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden zijn drie onderzoekslijnen gevolgd:

- Onderzoek onder de acht BOTOC-gemeenten om de rol van werk in de praktijk van de BOTOC-initiatieven inzichtelijk te maken.
- Onderzoek onder gemeenten waar geen BOTOC-initiatief loopt, waar werk een rol heeft in de preventieve aanpak van ondermijning om daar lessen uit te trekken.
- Onderzoek onder andere Europese landen om van ervaringen daar te kunnen leren.

Onderzoek onder de acht BOTOC-gemeenten

Dit onderzoek moet duidelijk maken welke factoren gemeenten belemmeren en/of stimuleren om in te zetten op het thema werk in de aanpak van ondermijning en welke mogelijkheden er zijn om hierin verandering ten positieve aan te brengen. Om dit te achterhalen is de belangrijkste **documentatie** van de acht BOTOC-aanpakken bestudeerd. Vervolgens zijn met actoren die bij de totstandkoming en de uit-

⁴ Onder de doelgroep verstaan we binnen dit onderzoek jongeren en jongvolwassenen die (dreigende) betrokkenheid hebben bij ondermijnende criminaliteit.

⁵ Werk is een breed begrip. In dit rapport wordt werk besproken als betaalde arbeid. Wanneer sprake is van een stage of een andere vorm van dagbesteding, dan wordt dat onderscheid in het rapport beschreven.

⁶ Vanwege de leesbaarheid gebruiken we in dit rapport de term 'Werk & Inkomen' wanneer het gaat om een gemeentelijke afdeling die burgers begeleidt bij het (hernieuwd) betreden van de arbeidsmarkt. We zijn ons ervan bewust dat in de praktijk de benaming van dergelijke afdelingen per gemeente kan verschillen.

voering van de aanpakken betrokken waren [interviews](#) afgenomen. Via hen zijn partijen die vermoedelijk niet of nauwelijks een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van de aanpakken benaderd voor een interview: de gemeentelijke afdeling die burgers begeleidt bij het (hernieuwd) betreden van de arbeidsmarkt (verder: de afdeling Werk en Inkomen). Per gemeente hebben we 2 à 3 gesprekken gevoerd. In bijlage 2 is een overzicht van de respondenten in de BOTOC-gemeenten opgenomen.

Onderzoek naar andere gemeentelijke initiatieven

Parallel aan het onderzoek bij de BOTOC-gemeenten zijn preventieve aanpakken van ondermijning bij gemeenten waar geen BOTOC-project loopt geïnterviewd. Daarvoor zijn experts bij de politie, verschillende RIEC's, het CCV en Divosa gevraagd naar relevante voorbeelden. Daarnaast is de expertise van Jan Dirk de Jong benut om dergelijke gemeentelijke initiatieven te identificeren. De relevante [documentatie](#) over deze gemeentelijke initiatieven is, voor zover beschikbaar, verzameld en geanalyseerd. Vervolgens zijn zeven [interviews](#) afgenomen met in totaal dertien respondenten bij gemeenten, een RIEC en een programma waar meerdere gemeenten aan deelnemen. Bijlage 3 geeft een overzicht van de respondenten van deze interviews.

Onderzoek naar goede voorbeelden uit Europese landen

Buiten Nederland zijn relevante voorbeelden van initiatieven waarin werk een rol speelt in de aanpak van ondermijnende (jeugd)criminaliteit geïnterviewd. De selectie van landen is gebaseerd op:

- Buurlanden waar het strafklimaat enigszins vergelijkbaar is met Nederland.
- Scandinavische landen, waar we een relatief progressief, sociaal justitie- en veiligheidsbeleid verwachten.
- Zuid-Europese landen, waar een repressiever justitie- en veiligheidsbeleid wordt verwacht. Deze landen hebben bovendien net als Nederland zeehavens, die aantrekkelijk kunnen zijn voor de toevoer van drugs uit Zuid-Amerika.

Dit heeft geresulteerd in de selectie van tien landen: België, Duitsland, Zweden, Noorwegen, Denemarken, Frankrijk, Spanje, Portugal, Italië en het Verenigd Koninkrijk. De experts van deze EU-lidstaten zijn via het European Social Protection Network (ESPN) gevraagd om een verwijzing naar relevante voorbeelden in hun eigen land van initiatieven waarin werk een rol speelt in de aanpak van ondermijnende (jeugd)criminaliteit. Van deze initiatieven is beschikbare [documentatie](#) bestudeerd en een enkel aanvullend [interview](#) met betrokken actoren afgenomen. De inventarisatie van relevante voorbeelden van initiatieven buiten Nederland heeft één vergelijkbaar project opgeleverd.

Verdieping, analyse en rapportage

De eerste bevindingen zijn getoetst op herkenbaarheid in [verdiepende interviews](#) met vertegenwoordigers van organisaties betrokken bij het gemeentelijke domein W&I en het veiligheidsdomein: VNG, Divosa, SAM, CCV, Zorg- en Veiligheidshuizen en een sociaal onderzoeker bij een gemeente. Met hen is verkend welke mogelijkheden er zijn om het thema werk in de gemeentelijke aanpakken te versterken. In totaal zijn negen respondenten geïnterviewd. Het overzicht van de respondenten is in bijlage 4 opgenomen.

Voor het onderzoek is een begeleidingscommissie ingesteld. Bijlage 5 geeft een overzicht van de samenstelling van de begeleidingscommissie.

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 van deze rapportage is de rol van werk in de lokale, preventieve aanpak van de BOTOC-gemeenten beschreven. In hoofdstuk 3 zijn goede voorbeelden uit andere (niet-BOTOC-)gemeenten en uit andere Europese landen gepresenteerd. In het concluderende hoofdstuk 4 zijn, op basis van de eerdere hoofdstukken, de onderzoeksvragen beantwoord.

REGIOPLAN
BELEIDSONDERZOEK

Het thema werk in de BOTOC-gemeenten

2

2 Het thema werk in de BOTOC-gemeenten

In het onderstaande hoofdstuk zal dieper worden ingegaan op de precieze rol van werk in de (preventieve) aanpak van ondermijning. Hiervoor zijn de acht BOTOC-gemeenten geïnterviewd. Alle gemeenten hebben hun eigen lokale problemen met betrekking tot betrokkenheid van jongeren en jongvolwassenen bij ondermijning. Er is derhalve geen eenduidige BOTOC-aanpak. De BOTOC-aanpak is bij de gemeenten bovendien vaak onderdeel van een bredere preventieve aanpak tegen ondermijning. Ondanks de lokale verschillen valt er een goed beeld te schetsen hoe gemeenten gebruikmaken van werk in hun aanpak van georganiseerde criminaliteit.

2.1 De rol van werk in de aanpakken

Voordat ingegaan wordt op mogelijke belemmerende en stimulerende factoren bij het inzetten van het thema werk, is eerst gekeken hoe gemeenten in hun aanpak gebruikmaken van werk. Dat hebben we gedaan door eerst de BOTOC-projectplannen zorgvuldig te scannen op de aanwezigheid van het thema werk. Daarnaast zijn gesprekken gevoerd met betrokkenen van de verschillende BOTOC-gemeenten.

2.1.1 Werk in de projectplanning

Op basis van alle acht onderzochte projectplannen valt op dat het thema werk in bijna alle projectplannen **niet uitgebreid** is beschreven. Daarmee lijkt op het eerste gezicht de aandacht voor het thema werk beperkt te zijn. Wel is het zo dat werk overal op zijn minst genoemd wordt in de plannen. Zo lezen we dat gemeenten veel gebruikmaken van trajecten voor school en werk, van een persoonsgerichte aanpak (PGA), van jongerencoaches en ervaringsdeskundigen die ingezet worden in de wijken en dat gemeenten zich naast de jongere vaak richten op ouders, scholen, maar ook lokale ondernemers en bewoners. Het lijkt erop dat werk een onderdeel is van een veel bredere aanpak. In één van de projectplannen wordt dat treffend beschreven:

“Om jongeren los te kunnen weken uit een criminele en gewelddadige subcultuur moet hen ‘een eervolle uitweg’ geboden worden: een alternatieve loopbaan, vriendenkring en perspectief op geluk.”

Alle teksten in de projectplannen blijven echter impliciet als het gaat om de uitwerking van de bijdrage van werk in het tegengaan van ondermijnende criminaliteit.

2.1.2 Werk op basis van gesprekken met de BOTOC-gemeenten

Om toelichting op de projectplannen te kunnen geven, is gesproken met betrokkenen in BOTOC-gemeenten. Hieronder worden de belangrijkste inzichten uit die gesprekken gedeeld.

Visie op de rol van werk in BOTOC-gemeenten

Op basis van de gesprekken kan geconcludeerd worden dat het thema werk **impliciet is verwerkt** in de BOTOC-plannen, maar wel een **belangrijk onderdeel** is in de lokale (preventieve) aanpak van ondermijnende criminaliteit. Een betrokkene verwoordde dit gedeelde begrip als volgt:

“Werk is één van de belangrijke onderdelen. Dat noem ik bewust. Veel van de oplossingen vinden wel plaats in het bredere sociale domein. Maar het niet hebben van werk betekent vaak een sociaal isolement en makkelijker prooi zijn voor ronselaars. Werk geeft contacten, tijdsbesteding, perspectief en zelfstandigheid en is dus absoluut een belangrijk preventief wapen tegen ondermijnende criminaliteit.”

De impliciete verwerking van werk in de BOTOC-plannen hangt volgens de betrokkenen nauw samen met het idee dat de doelgroep integraal geholpen moet worden. Belangrijk is dat de persoon die dreigt af te glijden op **alle leefgebieden** wordt bijgestaan. Leefgebieden die hierbij vaak worden genoemd, zijn: wonen, armoede en schulden, onderwijs, familie, zorg en veiligheid, en werk en inkomen. Het merendeel van de respondenten vertelt dat een groot deel van de jongeren in de doelgroep nog niet toe is aan werk, of eerst geholpen moeten worden met ‘meer fundamentele leefgebieden’ zoals schulden of verslaving. Werk is voor die doelgroep een **stip op de horizon**. Dit zijn o.a. redenen voor de beperkte focus op dit thema binnen de plannen. Er wordt meer nadruk gelegd op **het maatwerk**, de **integrale en persoonsgerichte aanpak** en het **aansluiten bij de belevingswereld** van de jongere die dreigt af te glijden.

Men zal naast de jongere proberen te staan, en vervolgens zijn behoefte centraal stellen. Vanuit dat perspectief creëert men een aansluitend aanbod. Het doel is om te verhinderen dat (kwetsbare) jongeren worden verleid tot ondermijnende criminaliteit. Gemeenten benadrukken dat het gaat om het bieden van **toekomstperspectief**, daarin kan werk een onderdeel zijn.

Praktische invulling van werk in BOTOC-gemeenten

Om deze doelgroep naar arbeid toe te leiden zijn binnen gemeenten diverse structuren ingezet. Allereerst bestaat in iedere gemeente de afdeling **Werk en Inkomen (W&I)** die deze doelgroep moet bijstaan vanuit de Participatiewet in begeleiding naar werk. Daarnaast hebben veel gemeenten **jongerenloketten**⁷ opgericht. Hier worden jongeren (vaak tussen de 16-27 jaar) geholpen met het vinden van werk of een opleiding. Dit zijn bestaande infrastructuren die losstaan van de BOTOC-gelden.

Kijkende naar hoe BOTOC-gemeenten gebruikmaken van het thema werk binnen hun BOTOC-aanpak wordt duidelijk dat er veel projectmatig wordt gewerkt en dat binnen die projecten vaak ook met andere partijen dan de afdeling **W&I** wordt samengewerkt. Deze projectvormen komen voort uit de incidentele financiering die voor BOTOC destijds werd gegeven. Hieronder beschrijven we enkele voorbeelden van veel voorkomende wijzen van de praktische invulling van werk in het tegengaan van ondermijnende criminaliteit binnen de BOTOC-aanpak:

- Bijna alle gemeenten werken samen met **coaches** of **jongerenwerkers**⁸ die 'de jongere oppakken en niet meer loslaten' totdat hij of zij weer op het juiste pad is beland. Hiervoor worden vaak externe partijen ingehuurd. Soms gebeurt dit ook door bijvoorbeeld een jongerenloket. Kenmerkend is dat deze coaches **outreaching werken**. Dit doen zij vanuit de haarkvaten van de wijk om goed zicht te houden op de doelgroep en aan te kunnen sluiten bij hun **belevingswereld**. De coaches hebben vervolgens een netwerk van werkgevers waar ze jongeren proberen onder te brengen.
- Bijna alle gemeenten geven aan te werken met **ervaringsdeskundigen**. Deze mensen kunnen de jongeren die dreigen af te glijden indringend confronteren met de negatieve kanten van de keuzes die ze maken. Ervaringsdeskundigen vertellen over angst, risico's, verdriet van ouders, en het verraad dat bijvoorbeeld drugshandel hen uiteindelijk bracht. Op die manier wordt een alternatieve loopbaan – waarbij men minder verdient – alsnog aantrekkelijker.
- In meer dan de helft van de BOTOC-projecten bestaan initiatieven waarin wordt gewerkt met **lokale ondernemers**. Men maakt vooral gebruik van lokale ondernemers die 'dicht bij de doelgroep staan' en 'een groot netwerk onder werkgevers hebben'. Lokale ondernemers met bijvoorbeeld een uitzendbureau worden ingehuurd door de gemeente om in samenwerking met jongerenwerk de doelgroep op het rechte pad te houden.

Betrokkenheid gemeentelijke afdeling Werk en Inkomen

Bij het merendeel van de gemeenten is tijdens het schrijven van de projectplannen geen of nauwelijks contact geweest tussen de afdeling veiligheid en de afdeling W&I. Het merendeel stelt dat daar geen sprake van is geweest. Derhalve is er soms weinig zicht op wat de een voor de ander kan betekenen als het gaat om deze problematiek. Men is daar wel benieuwd naar, en zou het – indien er sprake zou zijn van toegevoegde waarde – graag aan de projectplannen willen toevoegen.

Uit de eerdergenoemde voorbeelden blijkt bovendien dat om de doelgroep toe te leiden naar arbeid veelal gebruik wordt gemaakt van andere partijen dan alleen de afdeling W&I binnen een gemeente. Enkele respondenten zeggen dat vanwege de korte doorlooptijd en de incidentele financiering bewust voor deze constructies is gekozen. Zij vinden het wel een uitdaging om de arbeidstoeleiding voor deze doelgroep ook voor de lange termijn te borgen. De meeste respondenten vanuit het veiligheidsdomein denken dat de afdeling W&I hierin een rol zou kunnen spelen, maar vinden dat lastig te bepalen, omdat er dus weinig zicht is op hun taakstellingen enerzijds, en omdat er twijfels zijn of het reguliere aanbod wel aansluit bij de behoeftes van deze doelgroep anderzijds (zie paragraaf 2.2). Deze respondenten vinden dat de BOTOC-initiatieven dienen als toevoeging op het bestaande aanbod vanuit W&I, en geen alternatief zou moeten zijn.

⁷ Gemeenten kunnen hier andere benamingen voor hebben. In Amsterdam heet het bijvoorbeeld Het Jongerenpunt.

⁸ Deze functie heeft verschillende benamingen in verschillende gemeenten, ook: leefstijlcoaches, jongerencoaches, regisseurs en meer.

2.2 Belemmerende en stimulerende factoren

In de paragraaf hierboven is de visie op het thema werk in de preventieve aanpak van ondermijning binnen BOTOC-gemeenten beschreven. Vervolgens is ingegaan op hoe die visie handen en voeten in de praktijk heeft gekregen en in hoeverre de afdeling W&I daarbij betrokken is. Deze paragraaf gaat dieper in op de onderliggende factoren en overwegingen om al dan niet in te (kunnen) zetten op werk. In kaart gebracht zal worden welke factoren gemeenten daarin belemmeren en welke factoren gemeenten juist stimuleren om in te zetten op werk om te voorkomen dat jongeren afglijden naar georganiseerde criminaliteit.

De belemmerende factoren zijn opgedeeld in verschillende categorieën. Allereerst wordt gekeken naar belemmerende factoren binnen gemeenteprocessen, vervolgens wordt dieper ingegaan op de belemmerende factoren bij de doelgroep zelf en tot slot kijken we naar overwegingen bij de keuze om niet (direct) in te zetten op werk.

2.2.1 Belemmerende factoren binnen gemeentelijke processen

- Zoals beschreven in paragraaf 2.1.2 is bij de meerderheid van de BOTOC-gemeenten **niet samengewerkt** tussen de afdeling veiligheid en W&I gedurende de vormgeving van de BOTOC-aanpakken. Betrokkenen zeggen elkaars afdelingen niet goed te kennen, en daardoor is de toegevoegde waarde van W&I in veel gevallen niet genoeg bekend bij de afdeling veiligheid. Deze geringe (of afwezige) samenwerking tussen de twee afdelingen kan een belemmerende factor zijn om voldoende in te zetten op werk.
- Meer dan de helft van de BOTOC-gemeenten zegt binnen de BOTOC-initiatieven niet van het reguliere aanbod van arbeidstoeleiding gebruik te maken. Ze werken buiten het reguliere systeem om. Dit **reguliere aanbod** bestaat onder meer uit re-integratiebedrijven of sociale werkplaatsen en dat sluit volgens betrokkenen niet altijd voldoende aan bij deze jeugdige (criminele) doelgroep. Derhalve wordt gebruikgemaakt van veldwerkers zoals coaches of lokale ondernemers. Zij hebben contacten met werkgevers die aantrekkelijker zijn voor de doelgroep dan de trajecten naar werk die door W&I zijn ingekocht.
- Daarnaast wordt door enkele betrokkenen genoemd dat het reguliere aanbod voor arbeidstoeleiding **niet-outreaching** is.⁹ Juist voor deze doelgroep – die vaak jong is, multiproblematiek kent en niet geneigd is om bij de gemeente aan te kloppen – is het van belang om de wijken in te gaan, om ze zo te leren kennen. Deze doelgroep gaat niet uit zichzelf naar een loket (of jongerenpunt) van de gemeente toe. Dit is een reden waarom de meerderheid van de BOTOC-gemeenten gebruikmaakt van coaches en lokale ondernemers.
- Alle BOTOC-gemeenten stellen dat **capaciteit** een belemmerende factor is om optimaal in te kunnen zetten op werk. Vooral bij jongerenwerkers en coaches is sprake van personele tekorten. Er is bovendien een andersoortige capaciteit nodig dan doorgaans bij gemeentelijke afdelingen W&I beschikbaar is. Dit type ondersteuning vraagt van medewerkers dat zij ook buiten kantooruren bereikbaar zijn. Om de jongere echt goed te kunnen bijstaan, moet volgens betrokkenen de begeleiding aansluiten bij het levensritme van de doelgroep.
- Enkele betrokkenen zeggen dat de wet **Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG)** er in sommige gevallen voor zorgt dat niet optimaal ingezet kan worden op toeleiding naar werk. Soms hebben bepaalde instanties (politie, wijkteams, scholen) jongeren in het oog, maar kunnen er geen gegevens gewisseld worden met de afdeling W&I in reguliere overleggen. Deze wet bemoeilijkt in sommige gevallen het nagestreefde doel om integraal samen te werken.
- Eén BOTOC-gemeente noemde het gebrek aan **intercultureel vakmanschap** als een belemmering om de doelgroep goed te kunnen helpen naar werk. Het onderliggende mechanisme dat hieraan ten grondslag ligt, is dat de doelgroep zich niet goed kan identificeren met de jongerenwerkers en/of medewerkers van W&I en daardoor niet gemotiveerd genoeg is om met hen samen te werken in de begeleiding.

⁹ Dit geldt niet voor alle BOTOC-gemeenten. Er zijn duidelijk ontwikkelingen gaande binnen sommige afdeling W&I om meer outreachend te werken, juist met deze doelgroep. Een reden om niet outreachend te zijn, kan ook te maken hebben met het feit dat gemeenten hun handen vol hadden aan jongeren in de bijstand, jongeren die werkloos waren. Er was geen tijd om outreachend te zijn.

- Een eerste stap om deze jongeren aan boord te halen, is het (gezamenlijk) aanvragen van een [bijstandsuitkering](#). Daar komt een behoorlijke [regeldruk](#) bij kijken. Het proces van een bijstandsuitkering aanvragen duurt in de praktijk voor de doelgroep te lang. Bovendien is de jongere verplicht eerst zelf vier weken naar een opleiding of werk te zoeken. Zoals een respondent dit verwoordde: “De jongere is afgehaakt, voordat de bijstandsuitkering aangevraagd kan worden”. Dat kan de begeleiding bemoeilijken omdat een bijstandsuitkering, als een stabiel inkomen, een startpunt kan zijn voor gemeenten om jongeren te begeleiden naar arbeid.
- Enkele respondenten beschrijven dat de [verbinding met werkgevers in de BOTOC-initiatieven](#) in de praktijk niet voldoende is. Geschikte werkgevers zijn onvoldoende in beeld om deze doelgroep goed te kunnen begeleiden naar arbeid.
- Tot slot wijst één respondent erop dat de gemeente [een groot deel van haar cliëntèle niet goed kent](#). Concreet stelt hij dat een groot deel van de bijstandsgerechtigden langere perioden niet gezien worden door de gemeente. Door beperkt contact komt ook het gesprek over werk met deze doelgroep niet op gang.

Wegnemen van belemmeringen bij de gemeentelijke processen

De genoemde belemmeringen kunnen op meerdere manieren weggenomen worden. Hieronder worden suggesties gedaan die de betrokkenen zelf in de gesprekken hebben genoemd.

- De samenwerking tussen het [veiligheidsdomein en het sociaal domein in het algemeen en W&I in het bijzonder](#) zou versterkt moeten worden. In veel gemeenten weten de afdelingen elkaar onvoldoende te vinden, waardoor ze niet of nauwelijks weet hebben van wat ze voor elkaar kunnen betekenen als het om de hier geschetste problematiek gaat. Door elkaar te leren kennen, kunnen de behoeftes en diensten voor de betreffende doelgroep beter overgebracht worden aan elkaar.
- [Integraal werken](#) is volgens betrokkenen noodzakelijk. Om dat te bewerkstelligen zal de verbinding tussen verschillende gemeentelijke afdelingen gelegd moeten worden (zie punt 1). Volgens betrokkenen zouden daarbij ook de (nu veelal gescheiden) financieringsstromen (vanuit diverse ministeries) een rol kunnen spelen. Een andere manier om integraal te kunnen werken, is om alle relevante partijen (op wijkniveau) in fysieke locaties samen te brengen.
- De belemmering van een gebrek aan intercultureel vakmanschap zou opgelost kunnen worden door de invoering van [diversiteitsbeleid](#). Daarbij moet opgemerkt worden dat de meeste gemeenten reeds streven naar een diverse samenstelling van haar personeelsbestand en naar een inclusieve(re) organisatie.
- Om deze doelgroep goed naar arbeid toe te kunnen leiden, is [outreaching werken](#) volgens betrokkenen cruciaal. Nu er krapte op de arbeidsmarkt is en het aantal jongeren in de bijstand naar verwachting zal afnemen, zal bijgevolg de caseload bij klantmanagers teruglopen. Het is belangrijk om nieuwe instroom te creëren voor jongerenpunten, waaronder door meer outreachend en wijkgericht te werken met deze groep.
- Het gebrek aan verbinding met werkgevers zou opgelost kunnen worden door als gemeente (nog) meer samen te werken met werkgeversservicepunten (WSP's).
- Duidelijk zichtbaar is dat in de BOTOC-initiatieven veelal ‘[om reguliere gemeentelijke structuren is heen gewerkt](#)’ door gebruik te maken van op de wijkgerichte projecten met eigen coaches en jongerenwerkers die de jongeren op alle levensdomeinen ondersteunen (ook op werk). Dat werkt goed, volgens de betrokkenen. De vraag is echter hoe duurzaam deze constructies zijn voor de lange termijn. Structurele financiering kan hierin uitkomst bieden.
- Enkele W&I-respondenten die in goed contact staan met de afdeling veiligheid, wijzen erop dat tijdens de coronaperiode in hun gemeente gebruikgemaakt is van de wettelijke mogelijkheden om (tijdelijk) de [verplichte zoekperiode bij het aanvragen van een bijstandsuitkering voor jongeren tot 27 jaar](#) te laten vervallen. Dat heeft volgens hen belemmeringen weggehaald om jongeren te helpen aan een bijstandsuitkering.

2.2.2 Belemmerende factoren binnen de doelgroep zelf

- Alle gemeenten vertellen dat het voor een groot deel van de doelgroep uitermate lastig is om uit de vicieuze cirkel te komen van [geld verdienen](#) en [status](#) verkrijgen middels criminele activiteiten, bijvoorbeeld het rondbrengen van drugspakketjes. De doelgroep verwacht en ervaart volgens respondenten dat hun criminele levensstijl (op korte termijn) meer oplevert dan een reguliere baan. Die delinquente levensstijl is veelal onderdeel geworden van hun identiteit. Daarbij komt dat voor een deel van de doelgroep het zetten van stappen om afstand te kunnen en mogen nemen van het criminele milieu moeilijk is.

- Veel werksectoren hebben bij de doelgroep bovendien een **negatief imago**. Om jongeren te helpen uit de criminele activiteiten te komen leggen gemeenten de nadruk van hulpverlening niet alleen op werk, maar werken zij vanuit een meer integraal perspectief om de jongeren **toekomstperspectief** te bieden.
- Een deel van deze jongeren heeft – omdat ze al inkomen (uit criminaliteit) hebben – **geen behoefte aan een uitkering** van de gemeente. Bovendien blijven ze daardoor liever buiten het zicht van instanties als de gemeente. Daardoor hebben ze ook geen interesse in hulp van de gemeente bij het zoeken van werk. Dit is een belemmerende factor voor gemeenten om de doelgroep te kunnen begeleiden naar arbeid.
- Betrokkenen wijzen er allemaal nadrukkelijk op dat een deel van deze doelgroep **geen of weinig vertrouwen heeft in gemeenten** vanwege eerdere negatieve ervaringen. Het betekent dat ze niet zelf naar loketten toe komen. Ze zullen huiverig zijn wanneer er contact met ze gezocht wordt. Ook dit is een reden voor gemeenten om te werken met straatcoaches of jongerenwerkers ‘die niet direct gelieerd worden aan de gemeente’.
- Ongeveer de helft van de BOTOC-gemeenten zegt dat de **Verklaring Omtrent Gedrag (VOG)** een barrière kan opwerpen om deze jongeren aan het werk op de reguliere arbeidsmarkt te krijgen. Een deel van de doelgroep heeft een strafblad, wat plaatsing bij een werkgever bemoeilijkt. Daar staat tegenover dat er ook werkgevers zijn die bereid zijn geen VOG te eisen. Het knelt in vraagstukken rondom een VOG in sommige gevallen bij de kennis van de gemeentelijke professionals (jongerenwerkers) en de doelgroep zelf over hoe (het aanvragen van) een VOG werkt. Een respondent beschrijft een voorbeeld waarin een jongere denkt dat hij geen VOG kan krijgen omdat zijn broer ‘in de criminaliteit zit’. De doelgroep heeft dan zelf weinig geloof in en motivatie voor arbeidstoeleiding.

Wegnemen van belemmeringen bij de doelgroep

Veel praktijkideeën om de beschreven belemmeringen weg te nemen worden impliciet in de tekst hierboven al gedeeld. Hieronder worden ze nog eens bondig samengevat:

- De jongere die al veel geld verdient met criminele activiteiten zal meer geboden moeten worden dan een alternatieve loopbaan. Coaches, jongerenwerkers en klantregisseurs moeten de jongere op **alle leefgebieden (integraal)** proberen bij te staan. Hulpverleners moeten fysiek aanwezig zijn in de wijken. Alleen zo kan een duurzaam alternatief geboden worden voor ‘het snelle geld verdienen’ en de status die jongeren aan ondermijnende criminaliteit ontleen. Een combinatie van werken en opleiding, bijvoorbeeld in beroepsbegeleidende leerweg-trajecten (bbl-trajecten), kan hierbij van toegevoegde waarde zijn. Bovendien zou op deze manier bijgedragen kunnen worden aan het vergroten van het vertrouwen in de overheid.
- Het **bieden van toekomstperspectief** vraagt om sociaal maatschappelijk betrokken ondernemer(s) en/of coaches met een breed netwerk die bijbanen, stages en werk kunnen aanbieden die passen bij de mogelijkheden en wensen van de doelgroep. Daarnaast moeten klantregisseurs, coaches, ondernemers en jongerenwerkers over voldoende sociale vaardigheden beschikken om aan te kunnen sluiten bij het levensritme en de belevingswereld van de jongeren. Zij moeten een vertrouwensband kunnen creëren.
- Om de doelgroep gemakkelijker in contact met de gemeenten te laten komen, moet er gewerkt worden met **één centraal aanspreekpunt** in de vorm van een jongerenwerker of klantregisseur. Een persoonsgerichte aanpak is cruciaal in de begeleiding van deze doelgroep.
- De onwetendheid omtrent de (on)mogelijkheden van een **VOG** moet weggenomen worden door **jongeren en professionals voor te lichten**. Op deze manier kunnen jongeren én jongerenwerkers werkmogelijkheden beter benutten. Dat haalt een barrière weg voor jongeren om toch op zoek te gaan naar stages of (leer-) werkplekken.

2.2.3 Overige factoren bij de inzet op werk in de aanpak

Tot slot wijzen de BOTOC-gemeenten in de interviews erop dat er enkele andere factoren meespelen bij de inzet van werk in de preventieve aanpak van ondermijning. Daaruit vloeit in sommige casuïstiek de keuze voort om in de aanpak niet (direct) in te zetten op werk. De factoren worden hieronder beschreven:

- Alle respondenten schetsen een beeld waarin voor een groot deel van de doelgroep werk nog geen prominent thema is in hun eigen beleving. Een reden daarvoor kan zijn dat veel van deze jongeren bijvoorbeeld jonger dan dertien jaar zijn. Alle respondenten constateren dat de doelgroep die dreigt

af te glijden naar georganiseerde criminaliteit steeds jonger wordt. **Leeftijd** speelt daardoor een belangrijke rol voor gemeentelijke betrokkenen om (nog) niet in te zetten op werk. Een deel van de jongeren is nog **leerplichtig**, waardoor de focus eerst op school wordt gelegd.

- Het is een doelgroep met vaak complexe (persoons)problematieken, zoals een licht verstandelijke beperking (lvb). Een deel van de doelgroep heeft een Wajong-uitkering (uitgevoerd door UWV). Betrokkenen wijzen erop dat in de begeleiding de aandacht eerst naar **andere levensdomeinen** uitgaat, zoals huisvesting, schulden en verslavingen. Die randvoorwaarden voor een meer stabiel en pro-sociaal leven moeten volgens betrokkenen eerst op orde zijn, voordat met begeleiding naar werk gestart kan worden.

2.2.4 Stimulerende factoren bij het gebruikmaken van werk in preventieve aanpak van ondermijning

In deze laatste paragraaf wordt ingegaan op factoren die gemeenten stimuleren om in te zetten op het thema werk in de preventieve aanpak van ondermijning. Wat zijn volgens de betrokkenen werkzame elementen bij het inzetten op werk om te voorkomen dat deze doelgroep afglijdt naar ondermijnende criminaliteit?

- Er zijn enkele BOTOC-gemeenten die de afgelopen jaren veel tijd en energie gestoken hebben in de **samenwerking tussen de afdeling veiligheid en W&I**. Dat werpt volgens de betrokkenen duidelijk vruchten af. Medewerkers weten elkaar sneller te vinden. Er vinden in sommige gemeenten bijvoorbeeld standaard casuïstiekoverleggen plaats. Beide afdelingen krijgen zo beter zicht op de specifieke doelgroep waardoor **meer integraal** gewerkt kan worden.
- Er zijn BOTOC-gemeenten waarin W&I en jongerenpunten wel outreachend (en ambulant) werken. Belangrijk is dat ze zichtbaar zijn op **herkenbare plekken voor jongeren**, zoals een sportschool of een jongerenorganisatie. Op deze manier zien de jongeren gezichten van de gemeente. Een betrokkene vindt dat ook belangrijk is dat de professionals direct kunnen handelen, ze **hoeven niet door te verwijzen** als het gaat om schuldenaankpak of het bieden van werk.
- De begeleiding van de doelgroep is **persoonsgericht** en **integraal**. Persoonsgericht houdt in dat er één centraal aanspreekpunt voor de jongere is, en dat de jongere dus centraal staat in de dienstverlening. Zij bouwen een vertrouwensband op, hierin is sprake van maatwerk. De integrale aanpak houdt in dat de begeleiding zich richt op alle leefgebieden, waar werk en arbeidstoeleiding er één van is.
- Er moet door managers **een visie van gezamenlijk belang** overgebracht worden op alle medewerkers binnen de relevante afdelingen van een gemeente. Het belang van goede begeleiding is immers hetzelfde, of men nu werkt bij een afdeling W&I of veiligheid. De verschillende afdelingen werken in de huidige praktijk nog te veel vanuit hun eigen doelstellingen, zonder het bredere belang te zien.

Het thema werk in andere aanpakken

3

3 Het thema werk in andere aanpakken

3.1 Gemeentelijke aanpakken, buiten BOTOC

Werk in andere gemeentelijke aanpakken in Nederland

Een inventarisatie van gemeentelijke, preventieve aanpakken van ondermijnende criminaliteit, buiten de vanuit BOTOC gefinancierde initiatieven, leert dat er enkele andere gemeenten zijn die goede ervaringen hebben met programma's waarin werk een rol speelt. Bij deze gemeenten zijn dergelijke initiatieven onderdeel van een bredere aanpak van veiligheidsproblematiek in het algemeen of ondermijning in het bijzonder: het is veelal een van de initiatieven binnen de gemeentelijke aanpak.

Een van de programma's waarbinnen ingezet wordt op toeleiding naar werk is 'IPTA' (Integrale Persoonsgerichte Toeleiding naar Arbeid). Dit is een gesubsidieerd programma van het ministerie van Justitie en Veiligheid dat in 2017 is gestart. IPTA biedt een toolbox voor gemeenten om, naar gelang de lokale behoeften, gebruik te maken van (onderdelen van) de IPTA-methodiek. IPTA gaat uit van een integrale persoonsgerichte aanpak waarin coaches inzetten op begeleiding van kwetsbare jongeren naar scholing of een baan. Daarbij gaat het nadrukkelijk ook om het voorkomen van (verder afglijden naar) ondermijnende criminaliteit. De doelgroep bestaat uit 16- tot 27-jarigen. Binnen het programma werken de coaches outreachend; ze bieden intensieve begeleiding en zoeken de samenwerking met partijen die nodig zijn om de problematiek van jongeren aan te pakken. Het gaat bijvoorbeeld om samenwerking met scholen, leerplichtambtenaren, sociale wijkteams, jongerenwerkers, schuldhulpverleners, potentiële werkgevers en de afdeling W&I van gemeenten. De coaches voeren, namens de gemeente, de regie op casuïstiek.¹⁰ Diverse gemeenten werken met de IPTA-werkwijze.

IPTA omvat zowel secundaire preventie als tertiaire preventie: secundair waar het gaat om het voorkomen van ondermijnende criminaliteit omdat de begeleiding dan op een kwetsbare, risicogroep gericht is en tertiair wanneer het begeleiding betreft van jongeren die al betrokken zijn bij criminele activiteiten.

Een ander programma waar positieve ervaringen met arbeidstoeleiding ter voorkoming van ondermijning zijn opgedaan, is 'Dealbreakers' in de gemeente Leiden. Dit is een preventieve aanpak waarin onder andere op scholen voorlichting gegeven wordt. De voorlichting heeft tot doel jongeren in de eerste paar jaren van het voorgezet onderwijs vroegtijdig bewust te maken van gevolgen van verleidelijke criminele activiteiten waarmee ogenschijnlijk gemakkelijk snel geld verdiend kan worden. Binnen de aanpak worden innovatieve methoden gebruikt om de inhoudelijke boodschap toegankelijk aan te bieden, zoals een escaperoom.¹¹ Deze aanpak is te kenmerken als primaire preventie omdat de activiteiten gericht zijn op alle jongeren in de eerste leerjaren van het voortgezet onderwijs.

Belemmerende en stimulerende factoren

Uit de interviews met gemeenten waar geen BOTOC-initiatieven plaatsvinden, zijn lessen te trekken voor een succesvolle inzet van arbeidstoeleiding in de preventieve aanpak van ondermijnende criminaliteit. Daarin maken we wederom onderscheid in belemmerende factoren en succesfactoren voor de inzet op werk.

De **belemmerende factoren** die deze gemeenten bij de inzet op werk ervaren, zijn vergelijkbaar met de belemmeringen die door de BOTOC-gemeenten zijn geïdentificeerd. Ook bij de gemeenten waar geen BOTOC-initiatieven plaatsvinden, spelen belemmeringen binnen de gemeenten en ten aanzien van kenmerken en wensen van de doelgroep. Daarnaast spelen wederom overwegingen rondom de opportuniteit van arbeidstoeleiding en werk in de aanpak. Om al te veel herhaling te voorkomen, zetten we ze hier beknopt uiteen:

- **Belemmerende factoren binnen gemeentelijke processen:** het reguliere aanbod en de werkwijze van gemeentelijke afdelingen W&I blijken onvoldoende aan te sluiten bij de behoeften van de doelgroep in de aanpak. De multiproblematiek van de jongeren vraagt om een outreachende, flexibele en inter-

¹⁰ Bronnen: <https://wegwijzerjeugdveiligheid.nl/instrumenten/ipta> en Spies, H. (2017). *Modelaanpak Integrale Persoonsgerichte Toeleiding Arbeid. Voor kwetsbare jongeren met risico op high impact crime*. Culmborg: Inclusivate & Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid. Geraadpleegd via https://wegwijzerjeugdveiligheid.nl/fileadmin/user_upload/Bestanden/Instrumenten/Rode_loper/IPTA_handboek_v3_FINAL_FacingPages.pdf, op 8 juli 2022.

¹¹ Bron: <https://sleutelstad.nl/2022/04/09/leiden-voorbeeld-voor-andere-gemeenten-bij-aanpak-ondermijning/>

disciplinaire werkwijze die W&I binnen hun kaders moeilijk kan leveren. Daarbij zijn de mogelijkheden voor informatiedeling tussen partijen door de privacywetgeving beperkt. Het aanbod van passende werkgevers wordt dikwijls als niet toereikend ervaren. Tot slot staat de capaciteit die de intensieve begeleiding vraagt bij veel gemeenten onder druk.

- **Belemmerende factoren binnen de doelgroep zelf:** de jongeren op wie de gemeentelijke aanpakken gericht zijn, moeten gemotiveerd en begeleid worden om af te zien van geld verdienen met criminele activiteiten, waarmee ze status verwerven op straat. Reguliere werksectoren zijn voor de doelgroep soms weinig aantrekkelijk. Dit vraagt om het bieden van toekomstperspectief met een dagbesteding die door de jongeren als zinvol en eervol wordt gezien. Daarbij komt dat, vanwege criminele inkomsten, de doelgroep geen behoefte heeft aan een uitkering, zo geven respondenten aan. Ze willen het liefst onder de radar blijven. De doelgroep heeft vaak al meerdere (negatieve) ervaringen met hulpverlening waardoor er weinig vertrouwen is in begeleiding vanuit bijvoorbeeld gemeenten. Daarnaast zorgt een strafblad bij een deel van de doelgroep voor een verdere beperking van de mogelijkheden voor een reguliere baan.

Bij enkele gemeenten leidt bovendien **een aantal andere factoren** tot een aanpak waarin, in sommige casuïstiek, niet (direct) wordt ingezet op werk. Een aanzienlijk deel van de doelgroep van de gemeentelijke initiatieven is minderjarig en leerplichtig, waardoor eerder de samenwerking wordt gezocht met onderwijsinstellingen dan dat wordt ingezet op arbeidstoeleiding. Daarnaast kenmerkt de doelgroep van de gemeentelijke aanpakken zich vaak door complexe multiproblematiek. De begeleiding zet daarom veelal eerst in op de aanpak van problematiek rondom huisvesting en scholing, zodat een stabielere basis bestaat van waaruit naar een baan kan worden toegewerkt.

Het **wegnemen van de bovenstaande belemmerende factoren** vraagt volgens betrokkenen dat gemeenten werken met een integrale, personsgerichte aanpak, waarin de vorm en de inhoud van de begeleiding aansluiten op de behoeften van de doelgroep. Binnen een dergelijke aanpak dient arbeidstoeleiding een van de aandachtsgebieden te zijn. Afhankelijk van de jongere, vraagt dat om inzet van de gemeentelijke afdeling W&I of om meer flexibele, coachende begeleiding van een andere partij. Dit vraagt van gemeenten in het algemeen en van individuele medewerkers die bij de aanpak betrokken zijn specifiek, dat de verbinding gelegd wordt tussen verschillende gemeentelijke domeinen, zoals veiligheid en W&I. Dit stimuleert bekendheid met het beschikbare, gemeentelijke instrumentarium, verdeeld over verschillende afdelingen, dat naar behoefte binnen de aanpak ingezet kan worden.

De **factoren die stimuleren** dat gemeenten inzetten op arbeidstoeleiding in de preventieve aanpak van ondermijning sluiten aan op de wijze waarop belemmerende factoren weggenomen kunnen worden. Ook hieromtrent zijn de bevindingen uit de gemeenten zonder BOTOC-programma in lijn met de ervaringen in de BOTOC-gemeenten. De positieve ervaringen in een aantal gemeenten zonder BOTOC-aanpak zijn volgens betrokkenen te herleiden tot de volgende factoren:

- De **gemeente voert de regie** op de begeleiding binnen de aanpak. Daarbij is geïnvesteerd in een intern en extern **netwerk** van partijen die afhankelijk van de casuïstiek worden betrokken. Dit netwerk bevat ook lokale werkgevers die wat betreft sector, werkzaamheden en mogelijkheden voor begeleiding aansluiten bij de doelgroep van de aanpak. Een dergelijk netwerk bevordert de slagkracht van de aanpak doordat partijen elkaars instrumentarium kennen en op korte termijn weten in te zetten waar nodig.
- De begeleiding bestaat uit een **personsgerichte, interdisciplinaire aanpak** waarin maatwerk wordt geboden in de begeleiding. De begeleiding richt zich op alle leefgebieden, waar werk en arbeidstoeleiding er één van is. Door een dergelijke integrale aanpak kan jongeren toekomstperspectief buiten de criminaliteit geboden worden. Daarbij geldt dat onderliggende problematiek rondom bijvoorbeeld huisvesting en verslaving voorrang heeft op arbeidstoeleiding zodat vanuit een stabielere basis op werk ingezet kan worden. De begeleiding van de jongeren naar werk vraagt onder andere om begeleiding in sociale vaardigheden en arbeidsvaardigheden om behoud van werk te bevorderen.
- De begeleiding zelf bestaat uit een **outreachinge aanpak** waarin zolang als nodig, met een lange adem, jongeren gecoacht worden. Dit vraagt om een flexibele vorm waarin aansluiting bij de leefwereld en behoeften van de jongere wordt gezocht, besluiten in overleg met hen worden genomen en

contactmomenten buiten kantooruren mogelijk zijn. Dit biedt de ruimte om vertrouwen bij jongeren op te bouwen en zo de motivatie voor verandering te bevorderen.

Een aanpak met dergelijke stimulerende factoren vraagt voldoende financiële en personele middelen van gemeenten, waarbij de capaciteit beschikbaar is om verschillende gemeentelijke afdelingen bij de uitvoering te betrekken. De ervaring van alle betrokkenen is dat de preventieve aanpak van ondermijnende criminaliteit een lange adem vereist met begeleiding die toegespitst is op de doelgroep.

3.2 Aanvullende, gemeente-overstijgende ervaringen

Ter controle, aanvulling en verdieping zijn de geconstateerde belemmerende en stimulerende factoren bij de BOTOC-gemeenten en andere gemeenten voorgelegd aan professionals in het veiligheidsdomein en op het gebied van W&I. Deze professionals hebben vanuit hun functie een brede blik op wat er nodig is voor een lokale, preventieve aanpak van ondermijning.

Aanvullende belemmerende en stimulerende factoren

Uit de interviews blijkt dat de respondenten de (hierboven beschreven) **belemmerende factoren** in gemeentelijke processen en rondom de doelgroep bij lokale aanpakken herkennen en onderschrijven. Ten aanzien van de beperkte samenwerking tussen de gemeentelijke afdelingen W&I en veiligheid voegen zij toe:

- De afstand tussen de afdelingen hangt samen met verschillende culturen op de afdelingen. De afdelingen werken vanuit andere kaders, uitgangspunten en doelstellingen en verschillen in de taal die zij spreken.
- Door een deel van de (relatief kleine) gemeenten is de sociale dienst ondergebracht in een samenwerkingsverband met andere gemeenten. In die gemeenten bestaat daardoor ook een fysieke afstand tussen de afdeling veiligheid en W&I.
- Signaleren van ondermijnende criminaliteit hoort bij de afdelingen W&I niet tot het takenpakket. Het herkennen van aan ondermijnende criminaliteit gerelateerde problematiek en het dragen van (gedeelde) verantwoordelijkheid voor de aanpak daarvan is daardoor niet vanzelfsprekend.

Voor een succesvolle samenwerking tussen de afdelingen veiligheid en W&I zullen culturele en fysieke afstanden overbrugd moeten worden, zodat de verantwoordelijkheid voor de aanpak gedeeld kan worden.

Door de professionals uit het veiligheidsdomein en het terrein van W&I worden de (eerder beschreven) **stimulerende factoren** in de lokale, preventieve aanpak van ondermijning eveneens bevestigd. Daarnaast zien zij een tweetal aanvullende factoren die een succesvolle aanpak bevorderen:

- Bestuurlijk draagvlak op gemeentelijke niveau en afdelingsniveau is van belang zodat medewerkers in de uitvoering de slagkracht krijgen die nodig is voor een interdisciplinaire, persoonsgerichte aanpak. Daaruit vloeit voort dat, zeker wanneer externe partijen betrokken zijn voor de begeleiding van de doelgroep, de gemeentelijke casusregie een belangrijke functie heeft in de verbinding van de (externe) uitvoeringspraktijk en de gemeentelijke aanpak.
- De focus van de aanpakken moet (mede) gericht zijn op vroegsignalering om te voorkomen dat jongeren in de criminaliteit terechtkomen. Daarbij zou een breed intern en extern netwerk van partijen een rol kunnen spelen, waaronder ook W&I. Ook het onderwijs heeft, vanwege de jonge leeftijd van een deel van de doelgroep, hier een belangrijke functie in.

Sommige respondenten stellen dat domeinoverstijgende samenwerking bij **kleinere gemeenten** beter van de grond komt dan in grotere gemeenten. Dit hangt volgens er hen mee samen dat contacten over de afdelingen heen eenvoudiger te leggen zijn, doordat collega's meer met elkaar te maken hebben. Daarbij lijken ambtenaren in kleinere gemeenten langer een functie te bekleden dan in grotere gemeenten. Dit vergemakkelijkt het onderhouden van persoonlijke contacten tussen afdelingen. Bovendien zijn taken en bevoegdheden in grotere gemeenten over meer ambtenaren verdeeld. Daardoor is het volgens enkele respondenten lastiger voor de samenwerking met de juiste persoon met de juiste portefeuille in grotere gemeenten in contact te komen.

Hier staat tegenover dat andere respondenten betogen dat een domeinoverstijgende aanpak in **grotere gemeenten** beter te organiseren is: door de grootte van het ambtelijk apparaat kunnen mensen makkelijker vrijgemaakt worden voor deelname aan een interdisciplinair team waar de aanpak is belegd.

Aanbevelingen om het thema werk in de gemeentelijke aanpak te versterken

Uit de interviews met professionals uit het veiligheidsdomein en het terrein van W&I volgen vier aanbevelingen voor de inzet op werk in de gemeentelijke, preventieve aanpak van ondermijnende criminaliteit:

1. Een succesvolle aanpak begint bij bewustwording op bestuurlijk niveau en binnen de gemeentelijke afdelingen, waaronder W&I, van een gedeelde verantwoordelijkheid in de aanpak. Bestuurlijk draagvlak is nodig om management en uitvoering de ruimte te geven voor een interdisciplinaire, persoonsgerichte aanpak. In de uitvoering vraagt dit om training van ambtenaren van wie verwacht wordt dat zij daar een rol in spelen.
2. Hoewel in de gemeentelijke aanpakken toegespitst wordt op de lokale omstandigheden (problematiek, organisatorische structuren, ketenpartners, et cetera) is het niet nodig dat elke gemeente opnieuw het wiel uitvindt. Voor gemeenten zijn hier diverse bronnen voor beschikbaar, zoals (wetenschappelijke) onderzoeken over wat werkt in dergelijke aanpakken en handreikingen en trainingen bij organisaties als de VNG, het CCV en Divosa. Daarnaast raden respondenten gemeenten aan om bij elkaar op werkbezoek te gaan om van elkaars ervaringen te leren.
3. De multiproblematiek bij een deel van de doelgroep van de aanpak vraagt om een integrale, persoonsgerichte aanpak. Daarvoor dient een werkproces ingericht en geborgd te worden. Daarbij is het raadzaam om diverse gemeentelijke afdelingen en externe partijen te betrekken bij vroegsignalering en behandeling van casuïstiek. W&I is een van de gemeentelijke afdelingen die daarin niet mag ontbreken. Externe partijen als onderwijsinstellingen en werkgevers dienen eveneens bij de aanpak betrokken te worden. De gemeente is de meest aangewezen partij om de regie te voeren over casuïstiek die in het interne en externe netwerk wordt behandeld. Daarmee kunnen gemeenten bovendien de aansluiting van de uitvoeringspraktijk met de gemeentelijke visie op de aanpak borgen. Volgens alle respondenten is het noodzakelijk dat W&I een bijdrage levert aan de begeleiding van de doelgroep: daardoor kunnen bijvoorbeeld de mogelijkheden vanuit de Participatiewet worden benut om de doelgroep naar werk te begeleiden. Afhankelijk van de rol van W&I geldt dat, vanwege de behoefte aan een flexibele en outreachende werkwijze, partijen in het sociaal domein kunnen voorzien in begeleiding die (beter) aansluit bij de doelgroep. Externe partijen kunnen begeleiding bieden die de rol van W&I aanvult.
4. Respondenten verwachten dat wanneer de capaciteit bij W&I onder druk staat, de (vaak intensieve) arbeidstoeleiding van deze doelgroep niet voldoende aandacht zal krijgen. Deze casussen zouden derhalve op initiatief van W&I wellicht opgenomen kunnen worden in de gemeentelijke aanpak van ondermijning. Daarvoor is inzicht in het klantbestand van de afdelingen W&I sterk aan te bevelen.

3.3 Internationale aanpakken

Opbrengsten internationale inventarisatie

In tien Europese landen is een inventarisatie uitgevoerd van aanpakken, gekenmerkt door:

- een regierol vanuit gemeenten (of vergelijkbare bestuurlijke entiteiten);
- de doelgroep jeugdigen of jongvolwassenen;
- ter bestrijding of preventie van georganiseerde of ondermijnende criminaliteit;
- met begeleiding gericht op toeleiding naar werk.

Een drietal landen heeft geen input geleverd voor het onderzoek. In drie andere landen zijn geen aanpakken geïdentificeerd die aan de bovenstaande kenmerken voldoen (België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk). Dit hoeft echter niet te betekenen dat in deze landen dergelijke aanpakken niet bestaan: mogelijk zijn lokale initiatieven niet algemeen bekend. Dit speelt mogelijk vooral in Frankrijk door het relatief grote aantal gemeenten. In de overige vier landen zijn diverse initiatieven verkend. In bijna alle gevallen betrof het echter aanpakken waarbij één of meer van de bovenstaande kenmerken ontbraken. Een expert uit Spanje verwees bijvoorbeeld naar Madrid, waar toeleiding naar werk wordt ingezet om

jeugdcriminaliteit tegen te gaan, maar die aanpak wordt georganiseerd vanuit een non-profitorganisatie, zonder betrokkenheid van de gemeente. Een ander voorbeeld betreft Zweden. Daar blijken verschillende gemeentelijke initiatieven te bestaan om jongeren aan het werk te krijgen om vandalisme, diefstal en sociale onrust tegen te gaan. De programma's zijn echter niet op (problematiek rondom) georganiseerde of ondermijnende criminaliteit gericht. Een derde voorbeeld is Denemarken waar gemeentelijke aanpakken bestaan waarin jongeren aan werk worden geholpen om ondermijnende criminaliteit tegen te gaan. Deze projecten zijn alleen voor ex-delinquenten beschikbaar, waardoor de focus ligt op re-integratie en in mindere mate op een (tertiaire) preventieve aanpak. In een van de landen bestaat een aanpak die een voorbeeld kan vormen voor de gemeentelijke, preventieve aanpak van ondermijnende criminaliteit in Nederland. Die aanpak in Noorwegen beschrijven we hieronder, alvorens leerpunten voor de Nederlandse aanpakken uit te lichten.

Tabel 3.1 Opbrengst internationale verkenning, per land

Land	Opbrengst verkenning
België	Geen gemeentelijke, preventieve aanpakken van ondermijnende criminaliteit bekend.
Duitsland	Geen input ontvangen.
Zweden	Aanpak voor jongeren georganiseerd vanuit de gemeente en gericht op werk, maar niet gericht op ondermijnende criminaliteit, eerder op overlast.
Noorwegen	Aanpak van de gemeente om jongeren aan een baan te helpen in de zomerperiode, specifiek voor risicojongeren (ook gelinkt aan ondermijnende criminaliteit), maar elke jongere kan zich aanmelden.
Denemarken	Aanpak waarin samengewerkt wordt met de gemeente om jonge ex-delinquenten aan een baan te helpen, maar organisator maakt geen deel uit van de gemeente.
Frankrijk	Geen gemeentelijke, preventieve aanpakken van ondermijnende criminaliteit bekend.
Spanje	Aanpak gericht op voorkomen dat jongeren afglijden naar de ondermijnende criminaliteit, door in te zetten op werk. De aanpak wordt georganiseerd door een non-profitorganisatie en er is geen betrokkenheid van een gemeente.
Portugal	Geen input ontvangen.
Italië	Geen input ontvangen.
Verenigd Koninkrijk	Geen gemeentelijke, preventieve aanpakken van ondermijnende criminaliteit bekend.

Gemeentelijke, preventieve aanpak ondermijnende criminaliteit in Noorwegen

De Norwegian Labour and Welfare Administration (NAV), van de gemeente Oslo, helpt mensen aan een baan of een bijstandsuitkering en heeft daarmee een vergelijkbare functie als de afdeling W&I in Nederlandse gemeenten. De gemeente Oslo organiseert op dit moment het Summer Employment Project (SEP) dat door de NAV wordt uitgevoerd. Binnen het SEP wordt niet samengewerkt met andere afdelingen van de gemeente zoals bijvoorbeeld afdelingen die zich bezighouden met veiligheid. Wel is er samenwerking met verschillende instanties in het sociaal domein die zich op jongeren richten. Dit project heeft als doel om jongeren tijdens de zomerperiode aan een baan te helpen door ze te koppelen aan werkgevers. Elke jongere tussen de 15 en 21 jaar kan zich aanmelden voor dit project maar risicojongeren (bijvoorbeeld jongeren die met één voet in de ondermijnende criminaliteit staan of dreigen af te glijden) krijgen prioriteit. De jongeren die deelnemen aan het project zijn niet op de hoogte van deze prioritering. Dit jaar hebben ongeveer 300 jongeren zich voor het SEP aangemeld.

Om stigmatisering tegen te gaan, nemen risicojongeren en niet-risicojongeren gezamenlijk deel aan het project, zonder elkaars achtergrond te kennen. De achtergrond van de individuele jongeren is evenmin bekend bij de werkgevers waar ze aan het werk gaan. De medewerkers van de NAV, die de jongeren begeleiden, weten enkel of een jongere prioriteit heeft zonder de details te kennen. Tijdens het project begeleidt NAV de jongeren naar een baan. Daarnaast worden de jongeren gecoacht op arbeidsvaardigheden om hen voor te bereiden op toekomstige banen. Het gaat om arbeidsvaardigheden zoals op tijd komen, afbellen als je ziek bent en doorgeven als je te laat bent.

Volgens de NAV bevat het SEP een aantal **succesfactoren**:

- Dit project is opgezet rond de behoeften van jongeren aan werk. Op basis daarvan biedt de gemeente maatwerk. Veel risicojongeren komen bijvoorbeeld niet opdagen op school of andere afspraken, maar komen wel de afspraken voor dit project na. Hieruit leidt de gemeente af dat er onder deze groep behoefte is aan werk.
- De NAV werkt met veel andere partijen samen, zoals: jeugdzorg, scholen, organisaties die zich richten op kinderen met psychische problemen, organisaties gericht op kinderen die dreigen af te glijden naar terrorisme en diensten gericht op ex-gedetineerden. Deze partijen kunnen jongeren die een baan nodig hebben voordragen en tijdens de looptijd van het project adviseren bij trajecten.
- De gemeente zorgt voor een warme overdracht en korte lijntjes naar de andere partijen door voorafgaand aan en tijdens het project contacten te onderhouden met samenwerkingspartners. Daardoor hebben deze partijen tijdig de mogelijkheid om jongeren voor te dragen. Organisaties zoals jeugdzorg en scholen zijn verantwoordelijk voor een aanzienlijk deel van de aanmeldingen. De NAV benadert zelf ook jongeren die eerder bij hen in beeld zijn gekomen, omdat ze werk zochten of een uitkering wilden aanvragen, voor deelname aan het project.
- Het sollicitatieproces wordt zo realistisch mogelijk gemaakt waarbij de jongeren zichzelf aanmelden, op gesprek gaan bij en kennismaken met de werkgever. Tijdens dit traject is de begeleiding gebaseerd op respect en vertrouwen, waarbij de jongeren als volwassenen worden behandeld. Doordat de achtergrond van individuele jongeren niet bekend is, wordt gewaakt voor stigmatisering van de risicojongeren door leeftijdsgenoten, begeleiders en werkgevers.
- De medewerkers van de NAV stellen zich in de begeleiding op als bondgenoten en niet als iemand die zegt wat ze moeten doen; zij moeten niet boven, maar naast de jongeren staan en hen coachen. Hierbij wordt geïnvesteerd in een vertrouwensband, zodat de jongeren contact met hen durven te zoeken als er iets mis gaat. Aan de jongeren wordt in de begeleiding vanuit de NAV en door werkgevers ruimte geboden om fouten te maken en hiervan te leren.

In de uitvoering van het SEP spelen ook enkele **factoren** die de toeleiding naar werk **belemmeren**:

- Bij wet is het, om privacyredenen, verboden om informatie over (risico)jongeren te delen. Bijgevolg is de informatie over de jongeren in het project in sommige gevallen beperkt. Dit maakt het bieden van maatwerk lastig, doordat informatie over kansrijke sectoren of typen werkgevers en leidinggevenden onvolledig is of ontbreekt. Daarnaast is binnen het project niet bekend in hoeverre deelnemende jongeren onderling conflicten hebben. Jaarlijks vallen daardoor een handvol jongeren uit het project, doordat ze niet meer komen opdagen.
- Veel jongeren blijken onzeker en bang bij de start van het project. Daardoor dreigt een deel van de aanmelders in de startperiode van het project al af te haken. De eerste paar afspraken vormen de hoogste drempel, maar als ze die eenmaal over zijn dan verloopt de rest van het traject door de coachende benadering meestal goed.
- Sommige jongeren zijn ontevreden met het soort werk, omdat het niet is wat ze voor ogen hadden. Binnen dit project proberen ze de jongeren daarom te leren dat je eerste baan vaak niet je droombaan is, maar dat je hier wel naartoe kan werken vanuit je eerste baan.
- Omdat dit project alleen in de zomerperiode plaatsvindt, is duurzame begeleiding naar werk moeilijk te realiseren. Vanuit het SEP wordt geprobeerd dit te ondervangen door aanbevelingen op te stellen voor toekomstige werkgevers, als referent op te treden voor jongeren bij een volgende sollicitatieprocedure en jobcenters op te richten voor advies en hulp rondom arbeid en scholing.

Conclusies en aanbevelingen

4

4 Conclusies en aanbevelingen

In dit hoofdstuk beantwoorden we de onderzoeksvragen en sluiten we af met een reflectie op de bevindingen.

1. Welke factoren belemmeren dat gemeenten inzetten op het thema werk in de preventieve aanpak van ondermijning?

Uit het onderzoek komen meerdere factoren naar voren die gemeenten belemmeren om in te zetten op het thema werk in de preventieve aanpak van ondermijning. In de belemmeringen is onderscheid te maken tussen belemmeringen in de gemeentelijke processen en belemmeringen bij de doelgroep.

In de gemeentelijke processen zien we voornamelijk een gebrek aan samenwerking tussen de afdelingen veiligheid en W&I. Het ontbreken van samenwerking – en vaak het niet bekend zijn met elkaars taken en bevoegdheden – beperkt de efficiënte inzet op het thema werk in de preventieve aanpak van ondermijning, met name waar het gaat over uitkeringen en toeleiding naar werk. Daarnaast sluit de werkwijze van W&I niet altijd goed aan bij de behoeftes van de doelgroep. De doelgroep is gebaat bij een outreachende aanpak en een klantregisseur die aan kan sluiten bij het levensritme en de belevingswereld van de doelgroep. Dat vraagt om een professioneel handelingsrepertoire dat daar op toegespitst is. Dit zijn kenmerken die niet standaard aanwezig zijn in de werkwijzen van W&I. Verder blijkt dat in de BOTOC-aanpakken de verbinding met werkgevers die werk aanbieden dat geschikt is voor de doelgroep nog niet overal voldoende tot stand is gekomen. Tot slot worden belemmeringen rondom financiële en personele capaciteit, privacywetgeving en intercultureel vakmanschap genoemd.

De belemmeringen bij de doelgroep vinden we vooral terug bij het niet geholpen willen worden omdat veel en relatief gemakkelijk crimineel geld en status verdiend kunnen worden. Een deel van de legale werksectoren waarin zij kunnen werken, hebben bij hen bovendien een negatief imago. Ook de gemeenten hebben geen goed imago bij deze doelgroep. De doelgroep heeft geen of weinig vertrouwen in de overheid en zal daardoor niet uit eigen beweging hulp zoeken bij de gemeente. Tot slot blijkt dat verplichte VOG's de toegang tot de arbeidsmarkt voor deze doelgroep beperken. Al deze factoren belemmeren de inzet op het thema werk binnen gemeentelijke preventieve aanpakken van ondermijning.

Naast deze belemmeringen om in te zetten op werk blijken bij de gemeentelijke aanpakken enkele andere factoren mee te spelen die ertoe kunnen leiden dat in casuïstiek niet (direct) op werk wordt ingezet. Een deel van de doelgroep is nog leerplichtig waardoor de begeleiding ingezet wordt op scholing in plaats van werk. Daarnaast heeft de doelgroep vaak complexere (persoons)problematieken. In de begeleiding moet eerst aandacht uitgaan naar andere leefgebieden, zoals huisvesting, schulden of verslaving.

2. Welke factoren stimuleren dat gemeenten inzetten op het thema werk in de preventieve aanpak van ondermijning?

De stimulerende factoren zijn in dit onderzoek geïnterpreteerd als in de praktijk ervaren, werkzame elementen bij de inzet op werk om te voorkomen dat deze doelgroep (verder) afglijdt naar ondermijnende criminaliteit. Hieruit komen drie duidelijke lessen naar voren. De eerste is dat gemeenten waar geïnvesteerd is in de samenwerking tussen de afdelingen veiligheid en W&I (en andere partijen), daarvan in de preventieve aanpak van ondermijning de vruchten plukken: gemeenten voeren de regie in de aanpak, betrekken interne en externe partijen bij casuïstiek en dragen zorg voor de aansluiting van de (externe) uitvoeringspraktijk met de gemeentelijke visie. Daarbij geldt dat voldoende (bestuurlijk) draagvlak binnen de organisatie de uitvoering van de aanpak bevordert. Ten tweede is het noodzakelijk om in de begeleiding van deze doelgroep, waaronder rondom werk en arbeidstoeleiding, outreachend te werken. Bovendien vraagt dit dat professionals beschikken over een handelingsrepertoire dat aansluit bij de begeleiding van deze doelgroep. De begeleiding vraagt flexibiliteit van de professionals en een lange adem. Aanvullend hierop moet in de aanpak aandacht uitgaan naar vroegsignalering. Tot slot is een integrale en persoonsgerichte, interdisciplinaire aanpak gewenst. De begeleiding is maatwerk en is op alle leefgebieden gericht, waaronder werk en arbeidstoeleiding. Ook onderwijsinstellingen kunnen betrokken worden in de aanpak, omdat een deel van de doelgroep jong en daarmee leerplichtig is.

3. Hoe kunnen belemmerende factoren worden weggenomen?

Het onderzoek maakt duidelijk dat gemeenten op twee sporen kunnen inzetten om de hierboven beschreven belemmeringen weg te nemen. Enerzijds vraagt dit van gemeenten dat zij de interne domeinoverstijgende samenwerking tussen de afdelingen veiligheid en W&I stimuleren en faciliteren, zodat structuren ontstaan voor medewerkers om vruchtbaar samen te werken. Anderzijds vraagt een succesvolle, preventieve aanpak van ondermijnende criminaliteit dat gemeenten de samenwerking aangaan met lokale ondernemers, coaches, jongerenwerkers, et cetera, om de doelgroep naar arbeid toe te leiden. Daarbij geldt dat voor de borging van de inzet op het thema werk voor deze doelgroep structurele financiering nodig is: ook de begeleiding van de doelgroep vraagt een lange adem. Gemeenten zien ook een rol voor de rijksoverheid om in de (nu veelal gescheiden) financieringsstromen bij te dragen aan een meer integrale, domeinoverstijgende aanpak.

Daarnaast wijst dit onderzoek op de noodzaak van een persoonsgerichte en integrale aanpak in de (werk)begeleiding van de doelgroep. De gemeente zal regie moeten voeren over de aanpak en daarbij partijen in het interne en externe netwerk betrekken, al naar gelang de casuïstiek. Werk is een van de leefgebieden die daarbij worden aangepakt. Het bereiken van de doelgroep vraagt om een out-reaching werkwijze. In de begeleiding dient in een vertrouwensband met de jongere geïnvesteerd te worden en de begeleiding moet aansluiten bij het levensritme en de belevingswereld van de doelgroep. Door de jongeren integraal te ondersteunen, kan toekomstperspectief worden geboden.

Tot slot worden oplossingen beschreven die de meer op zichzelf staande belemmeringen aanpakken. Zo kunnen gemeenten (nog) meer inzetten op interculturele kennis om de samenwerking met geschikte werkgevers te versterken, de verplichte zoekperiode bij het aanvragen van een bijstandsuitkering voor jongeren (tijdelijk) op te heffen en professionals en jongeren voor te lichten over de (on)mogelijkheden rondom een VOG.

4. Hoe kunnen stimulerende factoren verder worden versterkt?

Als het gaat om het versterken van de samenwerking tussen de afdelingen veiligheid en W&I is het belangrijk dat domeinoverstijgende samenwerking wordt gefaciliteerd, zodat de afdelingen elkaar beter weten te vinden. Te denken valt aan reguliere (casus)overleggen, het stimuleren van kennismakingsgesprekken tussen collega's van diverse afdelingen en het delen van gezamenlijke visies over afdelingen heen.

5. In hoeverre zijn er verschillen tussen gemeenten bij de inzet van werk ter preventie van ondermijning en wat kunnen gemeenten van elkaar leren?

Alle gemeenten die in het onderzoek betrokken zijn, voeren de regie op de begeleiding binnen de aanpak. Daarbij is in de ene gemeente meer dan in de andere geïnvesteerd in een intern en extern netwerk van partijen die, afhankelijk van de casuïstiek, worden betrokken. Daarnaast blijkt dat bij de meeste gemeenten de samenwerking tussen de afdeling veiligheid en W&I niet of beperkt plaatsvindt. W&I is derhalve veelal niet betrokken geweest bij de inrichting en uitvoering van de aanpakken. Bij de enkele gemeenten waarin beide afdelingen bij de aanpak betrokken zijn, blijkt dit de inzet op het thema werk te bevorderen.

Hierbij geldt dat domeinoverstijgende samenwerking in kleinere gemeenten eenvoudiger te bewerkstelligen is: een beperkte schaalgrootte en een relatief stabiel personeelsbestand vergemakkelijken de opbouw van persoonlijke contacten waarop de samenwerking kan worden gebouwd. Een kanttekening hierbij is dat dit, vanwege de daarmee gepaard gaande fysieke afstand, niet opgaat voor kleinere gemeenten waarvan de sociale dienst in een samenwerkingsverband met andere gemeenten is opgenomen. In grotere gemeenten lijken, door de omvang van het ambtelijke apparaat, interdisciplinaire, domeinoverstijgende teams die de aanpak uitvoeren juist gemakkelijker te organiseren zijn.

6. Welke concrete aanbevelingen hebben de onderzoekers voor SZW, JenV en andere betrokken actoren (beleid en uitvoering) om het thema werk in de gemeentelijke aanpak te versterken?

Uit het onderzoek vloeien aanbevelingen voort om het thema werk in de gemeentelijke, preventieve aanpak van ondermijnende criminaliteit te versterken.

Gemeenten kunnen de inzet op het thema werk in de aanpakken bevorderen met de volgende vier aanbevelingen:

1. Investeer in bewustwording van de gedeelde verantwoordelijkheid voor de aanpak, op bestuurlijk niveau en binnen de afdelingen veiligheid en W&I. Maak daarvoor zo veel mogelijk gebruik van bestaande tools. Organisaties als de VNG, het CCV en Divosa beschikken over een breed aanbod van kennisplatforms, handreikingen, trainingen en stappenplannen. Ook werkbezoeken aan andere gemeenten zijn aan te raden voor de uitwisseling van ervaringen tussen gemeenten.
2. Faciliteer de inzet op werk in de aanpak door, zowel bij de opzet als de uitvoering van de projectplannen, W&I te betrekken. Organiseer en borg periodieke overleggen waar (ten minste) beide afdelingen aan deelnemen voor de bespreking van casuïstiek.
3. Betrek indien nodig ter aanvulling op de bijdrage van W&I (interne of externe) partijen die handen en voeten kunnen geven aan de begeleiding die aansluit bij de doelgroep: outreachend, interdisciplinair, persoonsgericht en aansluitend bij de leefwereld van de jongeren. Arbeidstoeleiding kan deel uitmaken van die begeleiding.
4. Zoek de samenwerking met onderwijsinstellingen voor jongeren die nog leerplichtig zijn. Afhankelijk van de casuïstiek kan gezocht worden naar een combinatie van leren en werken (bijvoorbeeld via bbl-opleidingen). Onderhoud daarnaast contacten met werkgevers die zowel in sector als arbeidsomstandigheden en begeleidingsmogelijkheden aansluiten bij de doelgroep. Daarnaast kan geïnvesteerd worden in toeleiding naar andere werkvormen dan traditioneel werk, bijvoorbeeld activiteiten in het maatschappelijk middenveld die meer op sociale activering zijn gericht.

De ministeries van SZW en JenV kunnen bijdragen aan het verkleinen van de afstand tussen de gemeentelijke afdelingen W&I en SZW door (binnen bestaande kaders) bij financieringsstromen belangstelling te vragen voor input van respectievelijk veiligheid en W&I bij de ontwikkeling van plannen voor de preventieve aanpak van ondermijnende criminaliteit.

7. Welke stappen kunnen gemeenten zelf nemen om het thema werk in hun aanpak te versterken?

De stappen die gemeenten zelf kunnen zetten om de rol van werk hun aanpak te versterken, vloeien voort uit de aanbevelingen voor gemeenten:

1. Investeer in kennis en bewustwording bij de afdeling W&I over de verantwoordelijkheden in de preventieve aanpak van ondermijnende criminaliteit. Daarbij kan gebruikgemaakt worden van bestaande tools (bijvoorbeeld bij de VNG, het CCV en Divosa).
2. Betrek de afdeling W&I, bij voorkeur al bij opstellen van de projectplannen, bij (formele) afspraken over de verdeling van taken en verantwoordelijkheden in de aanpak.
3. Inventariseer of, aanvullend op de taken en verantwoordelijkheden van de afdeling W&I in de aanpak, samenwerking met externe partijen wenselijk is voor de begeleiding (waaronder arbeidstoeleiding) van de doelgroep.
4. Faciliteer de betrokkenheid van de afdeling W&I met de overlegstructuur rondom de aanpak. Betrek daarbij ook eventuele externe partijen die bij toeleiding naar arbeid of scholing zijn betrokken.
5. Investeer in (en onderhoud) een netwerk van potentiële, lokale werkgevers die aansluiten bij de behoeften en mogelijkheden van de doelgroep.

Concluderend

Dit onderzoek toont dat het thema werk in gemeentelijke preventieve aanpakken van ondermijnende criminaliteit weliswaar geen hoofddoel is, maar wel degelijk deel uitmaakt van de persoonsgerichte aanpak in deze programma's. Zowel in de BOTOC-initiatieven als in gemeentelijke aanpakken daarbuiten omvatten de aanpakken een combinatie van primaire, secundaire en tertiaire preventie. Diverse aanpakken organiseren voorlichting op onderwijsinstellingen voor jongeren (primaire preventie). Vanuit de gevoelde noodzaak voor vroegsignalering wordt onder andere samengewerkt met externe partijen die risicojongeren (outreachend) benaderen. In sommige gemeenten zijn (interdisciplinaire) casuïstiekoverleggen georganiseerd waarin signalen van (dreigende) betrokkenheid bij ondermijnende criminaliteit besproken en opgepakt worden (secundaire preventie). De persoonsgerichte begeleiding die binnen de

aanpakken geboden wordt, is veelal gericht op een doelgroep die betrokken is bij ondermijnende criminaliteit (tertiaire preventie).

Voor de begeleiding op het thema werk blijkt een combinatie van de afdeling W&I en externe partijen de succesvolste vorm: de afdeling W&I voor de aansluiting op mogelijkheden rondom sociale voorzieningen en meer outreachende sociale partijen die in staat zijn arbeidstoeleiding te bieden die in vorm en inhoud aansluit op de belevingswereld van de doelgroep.

Op basis van het onderzoek concluderen we dat gemeenten bij de inzet op het thema werk in de preventieve aanpak van ondermijning zowel belemmeringen in gemeentelijke processen als belemmeringen rondom de begeleiding van de doelgroep tegenkomen. Daar staat tegenover dat op dit moment de verzameling van *best practices* (of stimulerende factoren) volop in ontwikkeling is. Organisaties als de VNG, het CCV en Divosa bieden concrete handvatten voor gemeenten voor de (door)ontwikkeling van lokale aanpakken waar het thema werk een rol in heeft. Daarbij lijkt het raadzaam om niet alleen in te zetten op bewustwording en kennisdeling maar ook op tools om gemeenten te ondersteunen de nieuwe inzichten in de praktijk toe te passen. De gesprekken met respondenten ondersteunen dit: ook als de kennispositie op orde is, blijkt de stap naar het daadwerkelijk inrichten en uitvoeren van een aanpak lastig te maken. Om deze stap te ondersteunen, zou bijvoorbeeld gedacht kunnen worden aan communicatietools die gedragsverandering tot doel hebben.

We verwachten dat een versterking en verdere, landelijke verbreding van lokale aanpakken van ondermijnende criminaliteit waarin het thema werk een prominente rol heeft, gebaat zullen zijn bij het stimuleren van het delen van kennis en ervaringen.

Bijlagen

B

Bijlage 1 - Bibliografie werk en ondermijnende criminaliteit

Categorieën criminaliteitspreventie

- Van Dijk, J., & De Waard, J. (1991, September). *A two-dimensional typology of crime prevention projects: With a bibliography*. In *Criminal justice abstracts* (Vol. 23, No. 3, pp. 483-503).

Werk als beschermende factor

- De Boer, H., Ferwerda, H., Kuppens, J. (2022). *Do or don't. Kennissynthese ingroeimechanismen en rekruteringsprocessen van jongeren in de georganiseerde criminaliteit*. WODC, Ministerie van Justitie en Veiligheid.
- Ferwerda, H. et.al. (2021). *Misdaadcarrières voorkomen en doorbreken*.
- Kleemans, E. R., & De Poot, C. J. (2008). Criminal careers in organized crime and social opportunity structure. *European Journal of Criminology*, 5(1), 69-98.
- Van der Geest, V., Van Koppen, M. V., & Kleemans, E. R. (2020). Delinquent Development, Employment and Income in a Sample of Dutch Organized Crime Offenders: Shape, Content, and Correlates of Delinquent Trajectories from Age 12 to 65. In: *Understanding Recruiting to Organized Crime and Terrorism* (pp. 309-335). Springer, Cham.
- Van Eijkel, R., Gerritsen, S., Sadiraj, K., & Versantvoort, M. (2020). *De brede baten van werk*. Den Haag: Centraal Planbureau & Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Van Koppen, M. V., Van der Geest, V. R., & Kleemans, E. R. (2017). *Doorgroeiers in de misdaad: De criminele carrières en achtergrondkenmerken van jonge daders van een zwaar delict*. Apeldoorn: Politie en Wetenschap.
- Van Koppen, V., Van der Geest, V., Kleemans, E., & Kruisbergen, E. (2020). Employment and crime: A longitudinal follow-up of organized crime offenders. In: *European Journal of Criminology*, 1-25.

Rekrutering vanwege financiële problemen

- Calderoni, F., Campedelli, G. M., Comunale, T., Marchesi, M. E., & Savona, E. U. (2020). Recruiting into organised criminal groups: A systematic review. In: *Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*, (583), 1-28.
- Calderoni, F., Comunale, T., Campedelli, G. M., Marchesi, M., Manzi, D., & Frualdo, N. (2022). Organized crime groups: A systematic review of individual-level risk factors related to recruitment. *Campbell Systematic Reviews*, vol. 18, no. 1, March, pp. 1-87.
- De Boer, H., Ferwerda, H., Kuppens, J. (2022). *Do or don't. Kennissynthese ingroeimechanismen en rekruteringsprocessen van jongeren in de georganiseerde criminaliteit*. WODC, Ministerie van Justitie en Veiligheid.
- Madarie, R., & Kruisbergen, E. W. (2020). Traffickers in Transit: Analysing the Logistics and Involvement Mechanisms of Organised Crime at Logistical Nodes in the Netherlands: Empirical Results of the Dutch Organised Crime Monitor. In: *Understanding Recruiting to Organized Crime and Terrorism* (pp. 277-308). Cham: Springer.
- Savona, E., Calderoni, F., Superchi, E., Comunale, T., Campedelli, G. M., Marchesi, M., & Kamprad, A. (2017). Systematic review of the social, psychological and economic factors relating to criminalisation and recruitment to OC. In *Report on factors relating to organized crime*. Milaan: Università Cattolica del Sacro Cuore.
- Van Koppen, M. V., Van Der Geest, V. R., & Kleemans, E. R. (2017). *Doorgroeiers in de misdaad: De criminele carrières en achtergrondkenmerken van jonge daders van een zwaar delict*. Apeldoorn: Politie en Wetenschap.

Rekrutering via werkplekken

- Calderoni, F., Campedelli, G. M., Comunale, T., Marchesi, M. E., & Savona, E. U. (2020). Recruiting into organised criminal groups: A systematic review. In: *Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*, (583), 1-28.
- Kleemans, E., & Van Koppen, V., (2020). Organized crime and criminal careers. In: *Crime and Justice*, 49(1), 385-423.
- Madarie, R., & Kruisbergen, E. W. (2020). Traffickers in Transit: Analysing the Logistics and Involvement Mechanisms of Organised Crime at Logistical Nodes in the Netherlands: Empirical Results of the Dutch Organised Crime Monitor. In: *Understanding Recruiting to Organized Crime and Terrorism* (pp. 277-308). Cham: Springer.

- Calderoni, F., Superchi, E., Comunale, T., Campedelli, G. M., Marchesi, M., & Kamprad, A. (2017). Systematic review of the social, psychological and economic factors relating to criminalisation and recruitment to OC. In *Report on factors relating to organized crime*. Milaan: Università Cattolica del Sacro Cuore.
- De Boer, H., Ferwerda, H., Kuppens, J. (2022). *Do or don't. Kennissynthese ingroeimechanismen en rekruteringsprocessen van jongeren in de georganiseerde criminaliteit*. WODC, Ministerie van Justitie en Veiligheid.

Bijlage 2 - Respondenten interviews BOTOC-gemeenten

Respondenten interviews BOTOC-gemeenten

- Een afdelingsmanager werk en opleiding jongeren, en een programmamanager van BOTOC, gemeente Amsterdam.
- Een projectsecretaris BOTOC, een senior adviseur openbare orde en veiligheid en tevens projectleider BOTOC, een lokale ondernemer aangesloten bij het BOTOC-initiatief, een manager van het werkinvesteringsfonds, gemeente Arnhem.
- Projectleider BOTOC (tweemaal gesproken), een manager van het Jongerenpunt en een beleidsadviseur bij het team ondermijning, gemeente Den Haag.
- Projectleider BOTOC en een projectleider veiligheid, gemeente Eindhoven.
- Projectleider BOTOC (driemaal gesproken), een veiligheidsregisseur en een senior ambulante jongerenwerker stichting JOZ (gepland), gemeente Rotterdam.
- Projectleider BOTOC, een specialist veiligheid en radicalisering en een senior beleidsmedewerker Werk en Inkomen, gemeente Tilburg.
- Projectleider BOTOC en tevens beleidsadviseur openbare orde en veiligheid, gemeente Utrecht.
- Projectleider BOTOC en beleidsadviseur ondermijning, een regisseur aanpak risicojongeren en een medewerker van het Jongerenloket, gemeente Zaanstad.

Bijlage 3 - Respondenten andere gemeenten

Respondenten andere Nederlandse gemeenten

- Twee veiligheidsregisseurs en een stadsmarinier, gemeente Capelle aan den IJssel.
- Een beleidsmedewerker veiligheid en ondermijning, gemeente Leiden.
- Twee coördinator aanpak problematische jeugd(groepen) en een jeugdmarshall, gemeente Zoetermeer.
- Een beleidsadviseur jeugd, onderwijs & cultuur en een innovatie specialist, gemeente Dordrecht.
- Een projectleider veiligheid, gemeente Eindhoven.
- Een manager afdeling veiligheid, gemeente Ede.
- Een programma coördinator, Regionaal Informatie en Expertise Centrum Oost-Nederland.
- Een beleidsmedewerker High Impact Crimes en een programmamanager Gewelddadige Vermogenscriminaliteit bij het ministerie van Justitie en Veiligheid.

Bijlage 4 - Respondenten verdiepende interviews

Respondenten verdiepende interviews

- Een beleidsadviseur openbare orde en veiligheid, VNG.
- Twee procesmanagers, Divosa.
- Een directielid van SAM Beroepsvereniging voor uitvoerders in het publieke sociaal domein.
- Twee adviseurs Zorg en Veiligheid, CCV.
- Een procesregisseur, Zorg- en Veiligheidshuis Hollands Midden.
- Een informatiecoördinator, Zorg- en Veiligheidshuis Gelderland Midden.
- Een sociaal onderzoeker, een gemeente.

Bijlage 5 - Samenstelling Begeleidingscommissie

Leden Begeleidingscommissie

- De heer B. Peters (voorzitter), ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid – Directie Stelsel & Volksverzekeringen.
- De heer J.C.R. Wijnands (voorzitter), ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid – Directie Stelsel & Volksverzekeringen.
- Mevrouw E.J. van der Torre, ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- De heer J. Koning, Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

Vanaf juni 2022 heeft de heer J.C.R. Wijnands de begeleidingscommissie verlaten en is het voorzitterschap overgegaan op de heer B. Peters. Mevrouw N. Gjaltema is vanaf augustus 2022 tot de begeleidingscommissie toegetreden.

Ter bespreking van het concepteindrapport zijn de volgende deelnemers bij de begeleidingscommissie aangesloten:

- Mevrouw N. Gjaltema, ministerie van Justitie en Veiligheid – Directoraat-Generaal Ondermijning (DGO).
- De heer H. Brink en mevrouw H. van Deijck, Divosa.

REGIOPLAN
BELEIDSONDERZOEK

Regioplan
Jollemanhof 18
1019 GW Amsterdam
T +31(0)20 531 53 15
www.regioplan.nl